

ISSN 2524-2369 (Print)
ISSN 2524-2377 (Online)

ГІСТОРЫЯ HISTORY

УДК 94.476+94(44) (091)
<https://doi.org/10.29235/2524-2369-2024-69-1-25-35>

Паступіў у рэдакцыю 30.10.2023
Received 30.10.2023

В. А. Пілецкі

Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, Мінск, Беларусь

ПРА АДРОЗНЕННЕ АНТЫЧНАЙ І СЯРЭДНЯВЕЧНАЙ АДУКАВАНАСЦІ

Анотацыя. На аснове дакументальных крыніц і спецыяльнай навуковай літаратуры праведзена гістэрыка-кампаратывнае даследаванне трансфармацыі адукаванасці пры пераходзе ад антычнасці да сярэднявечча ў Еўропе. Аналізуецца сутнасць зместу тэрміна «адукаванасць» у якасці сваябоднай «карціны свету» вызначенага чалавека з яго асабістым разуменнем і ўспрыяццём асяродка. Прослежаны палітычныя, ідэалагічныя і культурныя ўмовы, вызначылі спецыфіку адукацыйнага працэсу, які ўплываў на характар адукаванасці насельніцтва. У якасці асноўных (вызначальных) фактараў названы разрушэнне старажытнага дзяржавы і дасягненне хрысціянства статусу асноўнай рэлігійнай ідэалогіі ў Еўропе. Паказана, што ў перыяд існавання Рымскай імперыі адукаваным лічыўся чалавек, які меў спецыяльныя веды, уменні і здольнасці для замяшчэння (у выпадку неабходнасці) адной з пазіцый у кіруючым апаратае рабаўладальскага дзяржавы. У адукаванасці сярэднявечнага чалавека (асабліва на пачатковым этапе) адсутнічалі навукова-рацыянальныя складнікі. Ён узровень непасрэдна звязваўся з рэлігійна-ідэяльным светавым спрыяннем асобы, незыблівасцю веры ў Хрыста (як Сына Божжага і Спасацеля чалавечасці) і ведамі суты важнейшых хрысціянскіх светавоззренчэскіх каштоўнасцей. У выніку праведзенага даследавання аўтар робіць выснову, што важнейшымі паказатэлямі ўплыву, вызначылі спецыфіку адукаванасці чалавека ў перыяд антычнасці і сярэднявечча, былі «зместавая насычанасць» выхавання і адукавання, «форма арганізацыі» адукацыйнага працэсу і, канечна, накіраванасць («цэлевое прызначэнне») грамадскай падрыхтоўкі падрастаючага пакалення пры пераходзе ў дарослы жыццё.

Ключавыя словы: антычнасць, сярэднявечча, адукаванасць, дэкламацыя, катэхізіс, «адукацыйна-выхавальны працэс», рэторыка, трывіум, хрысціянства, квадрыум, катэхумены, языцтва, «семь свабодных мастацтваў», «катэхізіцкая школа»

Для цытавання: Пілецкі, В. А. Пра адрозненне антычнай і сярэднявечнага адукаванасці / В. А. Пілецкі // Весті Нац. акад. навук Беларусі. Сер. гуманітар. навук. – 2024. – Т. 69, № 1. – С. 25–35. <https://doi.org/10.29235/2524-2369-2024-69-1-25-35>

Victor A. Piletsky

Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus, Minsk, Belarus

ABOUT THE DISTINCTION ANCIENT AND MEDIEVAL EDUCATION

Abstract. On the basis of documentary sources and specialized literature, a historical and comparative study of the transformation of education in the transition from antiquity to the Middle Ages in Europe was carried out. The essential content of the term “education” is analyzed as a kind of “picture of the world” of a certain person with his own understanding and perception of the environment.

The political, ideological and cultural conditions that determined the specifics of the educational process, which influenced the nature of the education of the population, are traced. The destruction of the ancient Roman state and the achievement by Christianity of the status of the main religious ideology in Europe are named as the main (defining) prerequisites. It is shown that during the existence of the Roman Empire, an educated person was considered to have special knowledge, skills and abilities to replace (if necessary) one of the positions in the governing apparatus of the slave state. And in the education of a medieval person (especially at the initial stage), scientific and rational components were completely absent. Its level was directly connected with the religious and ideological worldview of the individual. The inviolability of faith in Christ (as the Son of God and the Savior of mankind) and knowledge of the essence of the most important Christian worldview values. As a result of the study, the author came to the conclusion that the most important indicators of influence that determined the specifics of a person’s education in the period of antiquity and the Middle Ages were the “content richness” of upbringing and education, the “form of organization” of the educational process, and, of course, the direction (“purpose”) social training of the younger generation during the transition to adulthood.

Keywords: antiquity, the Middle Ages, education, recitation, catechism, “educational process”, rhetoric, trivium, Christianity, quadrium, catechumens, paganism, “seven free arts”, “catechetical school”

For citation: Piletsky V. A. About the distinction ancient and medieval education. *Vestsi Natsyyanal'nai akademii navuk Belarusi. Seryia humaniarnykh navuk = Proceedings of the National Academy of Sciences of Belarus. Humanitarian Series*, 2024, vol. 69, no. 1, pp. 25–35 (in Belarusian). <https://doi.org/10.29235/2524-2369-2024-69-1-25-35>

Уводзіны. Адукаванасць – гэта адна з якасцей чалавека, якая паказвае яго здольнасць да засваення вопыту, назапашанага мінулымі пакаленнямі ў матэрыяльнай і духоўнай сферах жыцця грамадства. Адукаванасць дазваляе чалавеку не толькі зразумець і дасканала вывучыць досвед продкаў, але засвоіць яго настолькі, каб навучыцца ўдасканальваць яго, развіваць, зыходзячы з уласнага жыццёвага вопыту, надаваць яму рысы, выпрацаваныя сучасным (гэтаму чалавеку) грамадскім асяроддзем.

Непасрэднае выяўленне адукаванасці заключаецца ў засваенні асобай такой колькасці інфармацыі (ведаў, уменняў, навыкаў), якая дазваляе дасведчана разважаць у межах існуючай сістэмы ўяўленняў, а таксама фарміруе здольнасць свабодна арыентавацца ў навакольным асяроддзі, узабагачаць яго, назапашваючы новыя веды для бесперапыннага самаўдасканалення з мэтай павышэння свайго ўласнага ўзроўню адукаванасці і сучаснага яму грамадскага досведу. Адукаванасць дае магчымасць адрозніваць праўду ад хлусні, дабро ад зла (у межах існуючай сістэмы каштоўнасцей), прагназаваць наступствы сваіх дзеянняў і ўчынкаў, а таксама асэнсоўваць з’явы ўласнага духоўнага жыцця. Іншымі словамі, адукаванасць – гэта своеасаблівая “карціна свету” пэўнага чалавека з яго ўласным разуменнем і ўспрыманням навакольнага асяроддзя.

Кожная эпоха ў гісторыі чалавецтва мае свой узровень і глыбіню адукаванасці. Яна, з аднаго боку, вызначаецца развіццём матэрыяльнай і духоўнай сфер жыцця грамадства на тым ці іншым этапе гісторыі, а з другога – формай і зместам існуючага на той час выхаваўча-адукацыйнага працэсу. Апошнія два крытэрыі (форма і змест) непасрэдна звязаны з магчымасцю існуючага грамадства надаць канкрэтны (адпаведны гістарычнаму перыяду) узровень адукаванасці і з’яўляюцца вызначальнымі фактарамі эпохі ў галіне адукацыйнай і выхаваўчай сфер жыцця таго ці іншага соцыуму.

Мэта артыкула – вызначыць адрозненні антычнай і сярэднявечнай адукаванасці, якія не існавалі самі па сабе, а непасрэдна “вынікалі” (былі вытворнымі) з тых сацыяльна-эканамічных, палітычных і культурных умоў, што склаліся на працягу гэтых дзвюх эпох на еўрапейскім кантынентце.

Актуальнасць праблемы звязана з падрабязным навуковым высвятленнем мінулага вопыту жыхароў еўрапейскай прасторы ў галіне выхавання і адукацыі (гістарычнай трансляцыі грамадска значных ведаў новым пакаленням), які, як вядома, з’яўляўся асновай фарміравання сучаснай сістэмы выхавання і адукацыі ў Еўропе і свеце, а значыць, дазваляе высветліць у той ці іншай ступені вытокі сучасных сацыякультурных працэсаў.

Гістарыяграфія заяўленай праблемы, акрамя прац, якія характарызуюць сам тэрмін “адукаванасць” [1–4], мае дваікі выгляд. З аднаго боку, існуе значная колькасць навуковых прац, якія вызначаюць “адукаванасць” насельніцтва наваных эпох у агульнакультурным аспекце і падкрэсліваюць, што ў той час было фактычна дзве “версіі” культуры: культура адукаваных пластоў грамадства (царкоўна-арыстакратычная) і культура народных мас (як “самабытная стыхія”, так і не ўтаймаваная царквой). І, адпаведна, паняцце “адукаванасці” ў кожнай з “версій” мела сваё напаўненне (прыярытэты, каштоўнасці і, канешне, свой узровень) [5–7].

Яшчэ адзін кірунак гістарыяграфічнага адлюстравання заяўленай праблемы звязаны з асвятленнем гісторыі перыяду т. зв. “цёмных вякоў” (VI–VIII стст.), што выклікала дыскусію, адгалоскі якой нават трапляюць на старонкі перыядычных выданняў [8]. Адны даследчыкі лічаць неабходным адлюстроўваць вельмі нізкі ўзровень адукаванасці ў Сярэднявеччы, абумоўлены заняпадам адукацыі, культуры і мастацтва ў параўнанні з антычнасцю, які быў вынікам поўнаўладдзя царквы і засілля клерыкалізму. Другія вучоныя настойваюць на тым, што гэты этап гісторыі Еўропы нельга паказваць як выключна адсталы, паколькі ў гэты перыяд адбыўся пераход да феадалізму як больш прагрэсіўнай сацыяльна-эканамічнай фармацыі ў параўнанні з рабаўладальніцтвам, а таксама прайшло так званае “Каралінгскае адраджэнне” (канец VIII–IX ст.), пад час якога бурна развіваліся літаратура, мастацтва, архітэктура і навука.

Акрамя таго, у Сярэднявеччы, сцвярджаюць даследчыкі, адбывалася развіццё тэхнікі і тэхналогій. У земляробстве атрымаў распаўсюджанне плуг з жалезным нарогам, што павышала прадукцыйнасць працы. У будаўніцтве пачалі выкарыстоўваць ваконнае шкло, быў вынайдзены такі металічны сплаў, як латунь. Для аблягчэння праблем са зрокам былі створаны акулеры. Яшчэ з пачатку нашай эры быў распрацаваны вадзяны млын, а пазней пачаў выкарыстоўвацца вятрак. З’явілася агнястрэльная зброя, у аснове якой было вынаходніцтва порыху.

Сярэднявечны Кітай даў чалавецтву паперу, кнігадрукаванне (якое з 1445 г. з’явілася ў Еўропе), што падштурхнула наперад развіццё навукі і ўдасканаліла спосабы перадачы інфармацыі ў адукацыі і навуцы. У Кітаі таксама быў вынайдзены кампас, які з’явіўся прадвеснікам бурнага развіцця еўрапейскага мараплавання, адкрыцця новых тэрыторый, што спрыяла пачатковаму назапашванню капіталаў і зараджэнню буржуазнай эканомікі. Вядома таксама сярэднявечнае мастацтва іканапісу, веліч раманскай і гатычнай архітэктуры, паэзіі і г. д. [9–11].

Тым не менш многія даследчыкі, яшчэ з савецкага перыяду, разглядаюць інфармацыю, звязаную з узроўнем адукаванасці тых часоў, традыцыйна, у кантэксце гісторыі школы (альбо гісторыі выхавання і адукацыі). На самым тэрміне “адукаванасць” у такіх працах увага спецыяльна не акцэнтуюцца, ён падаецца, як звычайна, у кантэксце традыцыйнай тэрміналогіі па гісторыі школы, адукацыі і выхавання [12–14].

Што датычыцца прац мэтанакіраванага кампаратыўнага характару, якія б ставілі задачу параўнання “адукаванасці” ў якасці асобнай гістарычнай з’явы, характэрнай для двух перыядаў (антычнасці і Сярэднявечча), то такіх, на жаль, пакуль не існуе, што і прадвызначыла (разам з іншымі матывацыйнымі фактарамі) распрацоўку дадзенага матэрыялу.

Асноўная частка. Вядома, што адпраўной кропкай змены эпох ад антычнасці да Сярэднявечча з’явілася разбурэнне старажытна-рымскай дзяржавы. Падзенне Рымскай імперыі, якое адбылося ў 476 г. н. э., прывяло да глабальных геапалітычных змен у жыцці еўрапейскіх народаў. На абломках самай магутнай сусветнай дзяржавы, яшчэ да яе канчатковага краху, узніклі некалькі “варварскіх” дзяржаўных утварэнняў: остготы (з 439 г.) – на тэрыторыі Італіі; вестготы – у Іспаніі і Паўднёвай Галіі, дзе ў 418 г. было заснавана Тулузскае Каралеўства; вандалы – у Паўднёвай Афрыцы; франкі і бургунды – на астатняй частцы Галіі; англосаксы – у Брэтані. Такім чынам, завяршалася эпоха антычнасці.

Адначасова адбываўся важны працэс ідэалагічнай трансфармацыі грамадства. Статус дзяржаўнай рэлігіі ў Рымскай імперыі, які раней (традыцыйна) мела язычніцтва, пачынаючы з Міланскага эдыкта 313 г., зацверджанага імператарамі Ліцыніем і Канстанцінам, быў парушаны. Дакумент прызнаваў хрысціянства “адной з рэлігій” Рымскай імперыі (разам з язычніцтвам), чым ліквідаваў ідэалагічную манаполію язычніцтва і парушыў яго “дзяржаўны” статус. Завяршыўся таксама перыяд пераследу хрысціян, распачаты ў 303 г. уладнымі органамі пад кіраўніцтвам Дыяклетыяна.

Так, спачатку паралельна з язычніцтвам, а потым разам з паступовай яго ліквідацыяй статус дзяржаўнай рэлігіі перайшоў да хрысціянства. Імператар Канстанцін перад сваёй смерцю прадэманстраваў асабістую павагу прыняццю абраду хрышчэння. Далей яго статус толькі ўмацоўваўся. Імператар Феадосій на працягу 381–392 гг. забараніў пакланенне язычніцкім культам. Язычніцкія храмы, альбо “капішчы”, як месцы ахвяравання ідалам былі рабураны ці пераўтвораны ў цэрквы. Апошнім знакавым мерапрыемствам у названым кірунку была забарона ў 393 г. Алімпійскіх гульняў. Такім чынам, Рымская імперыя ператварылася ў хрысціянскую дзяржаву [15, с. 89].

Хрысціянства мела вельмі прывабную дактрыну для розных пластоў грамадства, сацыяльных структур, народаў (улічваючы нацыянальныя, тэрытарыяльныя, эканамічныя, палітычныя, культурныя ды іншыя рысы), а таму яно адносна хутка заняло цэнтральныя пазіцыі на ўсім еўрапейскім абшары (уключаючы заходнюю, паўночную, а пазней і ўсходнюю яго часткі). Пачалася эпоха Сярэднявечча.

Такія глабальныя перамены на еўрапейскім кантыненте, безумоўна, не маглі не закрануць сферу перадачы сацыяльна значнага вопыту новым пакаленням грамадзян. Змены ў палітычным жыцці адбываліся адначасова з трансфармацыяй ідэалагічнай сферы, глыбокай перабудовай адукацыйна-выхаваўчага працэсу.

Падрыхтоўка падрастаючых пакаленняў заўсёды ў гісторыі была (і застаецца) выключна важнай сферай існавання грамадства. Любыя змены ў палітычным, эканамічным і культурным жыцці адразу ж закраналі яе, паколькі любое грамадства (незалежна ад стадыі яго развіцця, эпохі, у якой адбывалася яго эвалюцыя, нацыянальнай альбо рэлігійнай прыналежнасці) імкнулася перадаць нашчадкам усё самае лепшае, дасягнутае папярэднікамі, выдатна ўсведамляючы, што будучыня – за новымі пакаленнямі. Нездарма гэтую думку неаднаразова падкрэслівалі многія выдатныя мысліцелі.

Так, напрыклад, тэарэтык сацыялізму К. Маркс адзначаў: “...Найбольш перадавыя (пласты грамадства. – *В. П.*) добра ўсведамляюць, што будучыня ... чалавецтва цалкам залежыць ад выхавання падрастаючага ... пакалення...” [16, с. 198]. Тое ж прыблізна падкрэсліваў і заснавальнік савецкай улады ў Расіі У. І. Ленін: “...Толькі перабудаваўшы карэнным чынам справу вучэння ... і выхавання моладзі, мы зможам дасягнуць ... стварэння грамадства, не падобнага на старое...” [17, с. 259].

Важным з’яўляецца і асобны фактар. Любыя рэфарматары (дзяржаўныя дзеячы) незалежна ад іх палітычных прыярытэтаў, статусу ці форм набыцця ўлады (дэмакратычных, гвалтоўных ці іншых) імкнуцца як мага хутчэй паўплываць на фарміраванне моладзі з мэтай “замацаваць” і “трансліраваць” у будучыню свае палітычныя, ідэалагічныя, эканамічныя і культурныя прыярытэты і тым самым як бы “ўзаконіць” (зрабіць непарушнымі) дасягнутыя імі змены (незалежна ад іх прагрэсіўнасці), што гарантавала б захаванне ў гісторыі іх імёнаў як актыўных дзячаў (рэфарматараў).

Якія ж змены адбыліся ў выхаваўча-адукацыйным працэсе (у дачыненні да вызначанага намі прадмета даследавання) пры пераходзе да Сярэднявечча? Параўнанне дзвюх азначаных эпох з пункту гледжання “адукаванасці” сведчыць пра тое, што першым і найбольш важным адрозненнем у сферы перадачы вопыту новым пакаленням была перабудова змястоўнай насычанасці выхаваўча-адукацыйнага працэсу. *Школа эпохі антычнасці*, нягледзячы на язычніцкую ідэалагічную аснову, мела, як вядома, навукова-рацыянальны характар. Дзеці падчас навучання ў антычнай школе (уключаючы яе “пачатковую” стадыю, “граматычны” і “рытарскі” узроўні) атрымлівалі рэальныя (рацыянальныя) веды, назапашаныя да тых часоў чалавецтвам, што былі запатрабаваныя як для арганізацыі іх (уласнага) дарослага жыцця, так і агульнаграмадскага прагрэсу.

Працэс навучання і выхавання ў той час меў “адукацыйна-выхаваўчы” характар. Пры гэтым “навучальныя” элементы прэваліравалі над “выхаваўча-ідэалагічнымі”. Навуковы характар ведаў меў прафесійную накіраванасць і быў разлічаны на падрыхтоўку дзяржаўных служачых Рымскай імперыі, якія мелі неабходныя навыкі для працы ў Сенаце, выканаўчых, судовых, навучальных установах, дзяржаўна-рэлігійнай (язычніцкай) дзейнасці, а таксама ўменні, неабходныя для ўдзелу ў плебісцытах.

Галоўнай выхаваўчай задачай гэтых школ з’яўлялася раскрыццё духоўнага патэнцыялу чалавека, развіццё здольнасці разважаць. Выхоўвалася пачуццё ўласнай годнасці, у якасці асноўных жыццёвых арыенціраў закладвалася аснова для ўсвядомленага выбару нейкай спецыяльнасці. Вучэбная праграма познеантычнай школы ўключала ў сябе вядомыя “сем свабодных мастацтваў”: граматыку, рыторыку, дыялектыку, арыфметыку, геаметрыю, астраномію і музыку. Першыя тры з названых дысцыплін аб’ядноўваліся назвай “трывіум”, апошнія чатыры – “квадрыум” [18–19].

Цэнтральным прадметам у выпускных класах антычнай школы з’яўлялася “красамоўства”. Адным з заключных выпрабаванняў пры завяршэнні рытарскай школы была “дэкламацыя”. Дэкламацыяй называлі прамову выпускніка, якую ён сам складаў на тэму, вызначаную настаўнікам (абыгрываў яе рознымі слоўна-фанетычнымі зваротамі, інтанацыяй, высновамі, накіраванымі на перакананне слухачоў ды інш.), потым завучваў яе і выступаў з ёю (“дэкламаваў”) у класе ў прысутнасці вучняў школы, а таксама любых слухачоў, якія захацелі прыйсці паслухаць маладога прамоўцу. Высокая адзнака выстаўлялася таму з вучняў, хто змог з дапамогай сваёй прамовы найбольш паўплываць на слухачоў і тым самым пацвердзіць высокі ўзровень свайго прамоўніцкага майстэрства [20, с. 328].

На прыкладзе дадзенага экзаменацыйнага іспыту выразна заўважаецца галоўная задача, якую вырашала рытарская школа. Яна надавала сваім выхаванцам практычныя (прафесійныя)

навыкі. Інакш кажучы, гэта школа мела ў пэўнай ступені “практыка-арыентаваны” характар. Тым самым замацоўваліся такія якасці, як здольнасць распрацаваць асобнае тэарэтычнае пытанне, уменне выдзеліць галоўнае, абзначыць прыярытэты, сфармуляваць грамадска значныя (“актуальныя” на той час) высновы, якія знойдуць водгук у пачуццях слухачоў, а таксама уменне правільна выказаць свае думкі. Прамаўляць іх трэба было пераканаўча, на зразумелай мове, з пэўным эмацыянальным афармленнем, якое знойдзе водгук у той аўдыторыі, на якую разлічана прамова.

Важнымі навыкамі з’яўляліся перакананасць прамоўцы ў сваіх ідэях, уменне трымацца на публіцы і, канешне, гонар, упэўненасць, пэўная доля славалюбства і самалюбавання. Толькі той дасягаў поспеху, хто меў магчымасць прадэманстраваць свой гонар ды годнасць, дзякуючы якім, а таксама сваёй упэўненасці ў глыбокім веданні праблемы (пакладзенай у аснову прамовы) пераканаць слухачоў.

Сярэднявечная школа ў адрозненне ад антычнай зазнала карэнную перабудову выхаваўча-адукацыйнага працэсу. Прычына заключалася ў змене грамадска-ідэалагічных і палітычных прыярытэтаў у выніку разбурэння антычных форм дзяржаўнасці і маштабнага працэсу хрысціянізацыі Еўропы. Тое, што мела грамадскую каштоўнасць раней, страціла свой статус, на змену прыйшлі новыя першаступенныя мэты грамадскай эвалюцыі. Выхаванне і адукацыя аказаліся падпарадкаванымі задачам пашырэння хрысціянскай ідэалогіі.

Рацыянальны складнік быў адкінуты цалкам (прынамсі, на першым этапе) і яго месца заняло навучанне рэлігійна-хрысціянскай дактрыне. Школы арганізаваліся ў выглядзе “катэхізічных” (для вывучэння катэхізіса). Інакш яны называліся школамі “катэхуменаў” (грэч. “катехуменос”) (катэхуменатамі) альбо школамі “абвешчаных” (рус. “*оглашённых*”) – людзей, якія паведамлілі (абвясцілі) аб сваім жаданні стаць хрысціянскімі вернікамі. Гэта значыць, што ў падобных навучальных установах у якасці асноўнай часткі зместу адукацыі і выхавання бралі хрысціянскі “катэхізіс” (кароткі пераказ рэлігійна-ідэалагічных пастулатаў хрысціянства, выкладзены ў форме пытанняў і адказаў).

Такім чынам, грамадскі “адукацыйна-выхаваўчы” працэс на этапе Сярэднявечча пераўтварыўся ў “выхаваўча-адукацыйны”, дзе асноўным прыярытэтам з’яўлялася засваенне хрысціянскай ідэалагічнай дактрыны, г. зн. выхаванне “вернікаў” – людзей, якія не задумваюцца над праўдзівасцю ведаў, што атрымоўваюць, не высвятляюць іх “навуковасць” з дапамогай эксперыментальнага метаду, а ўспрымаюць іх “на веру”. Яны вераць у адзінага Бога Ісуса Хрыста (як Сына Богага і Збавіцеля чалавецтва), а таксама ў існаванне Святой Тройцы.

Сярод асноўных (фундаментальных) ідэалагічных фармулёвак хрысціянства маецца пастулат пра “першародны грэх” чалавецтва і “грахоўнасць” любога чалавека ад самага нараджэння. Грунтуецца ён на легендзе аб дзейнасці першых (паводле біблейскай версіі) людзей – Адама і Евы. Яны, як сведчыць гісторыя хрысціянства, былі створаны Богам-Айцом і жылі ў раі, але парушылі Божую Запаведзь аб немагчымасці смакаваць райскі яблык (з “дрэва пазнання добра і зла”). Пасля гэтага праступку Гасподзь пазбавіў іх магчымасці карыстацца дабротамі райскага нябеснага быцця (як грэшнікаў) і адправіў на зямлю, з чаго і пачалося іх зямное жыццё. А разам з ім адбыўся і пачатак роду чалавечага, ад “грэшнікаў” – Адама і Евы.

Гэтую “грахоўнасць” падзяляюць усе (іх любыя нашчадкі) прадстаўнікі чалавецтва ад самага нараджэння. Але, згодна з біблейскай трактоўкай, яе можна пераадолець альбо зменшыць і тым самым забяспечыць сабе выдатную (райскую) будучыню ў замагільным свеце. Дасягнуць гэтага можна толькі сваім праведным жыццём пры ўмове, што яно будзе адпавядаць хрысціянскім ідэалам. А крытэрыямі апошніх, калі браць канкрэтна “сферу выхавання”, на якую была накіравана ўся праца катэхізічных школ, былі (акрамя непахіснай веры ў Хрыста) такія чалавечыя якасці, як “лагоднасць” (рус. *кротость*), “пакорнасць” (рус. *смирение*), “цярпенне” (рус. *терпение*) і “міласэрнасць” (рус. *милосердие*).

У жыцці хрысціянскага верніка (па версіі царкоўнай ідэалогіі) не існавала задачы станаўлення свабоднага (разумнага, дасведчанага ў навуках) чалавека, здольнага весці эфектыўную працу па здабыцці матэрыяльных даброт для свайго фізічнага выжывання і забеспячэння сваёй сям’і. Адсутнічала неабходнасць засваення навукова-рацыянальных ведаў, якія дазваляць працаваць над удасканаленнем уласнага ладу жыцця, а таксама развіцця магчымасцей усяго існуючага тагачаснага чалавечага грамадства. Галоўным, па меркаванні арганізатараў выхаваўча-адукацыйнага працэ-

су эпохі Сярэднявечча, было следаванне верніка (разам з верай у Бога) у кірунку выхавання ў сабе шэрагу хрысціянскіх якасцей – “лагоднасці” (рус. *кротости*), “пакорнасці” (рус. *смирения*), “цярпення” (рус. *терпения*) і “міласэрнасці” (рус. *милосердия*), якія будуць спрыяць ім у пераадоленні “першароднага” граху і забяспечаць вечнае “райскае” існаванне ў замагільным свеце.

Не мае значэння, кім ты быў падчас зямнога жыцця (бедны, багаты, адукаваны альбо не, меў сацыяльна значны грамадскі статус альбо быў валацугам, алкаголікам ці бамжом...). Самае галоўнае, каб ты быў лагодны, пакорлівы, цярплівы, міласэрны і беззапаветна верыў у Бога. Зямное жыццё – нішто (гэта толькі адно імгненне). Галоўнае, які статус ты будзеш мець пасля смерці для “жыцця вечнага”.

У гэтым заключалася геніяльная сутнасць (прастата і прывабнасць) хрысціянства, якое давала любому чалавеку права спадзявання на лепшую будучыню, а разам з тым выходзіла грамадзян строга ў адпаведнасці з запытамі антаганістычнага (феадальнага) грамадства. У гэтым грамадстве, у адрозненне ад часоў антычнасці, адсутнічала ненавіснае рабства як перажытак былых парадкаў, усе грамадзяне спачатку былі асабіста свабодныя (як прадстаўнікі феадальнай заможнай знаці, так і свабодныя сяляне, “смерды”, “вілланы” ды інш.). Але кожны ведаў, што ён “грэшнік” і павінен быў выходзіць у сабе патрэбныя хрысціянска чалавечыя якасці (пра іх сказана вышэй), якія, магчыма, дапамогуць яму больш ці менш удала ўладкавацца ў замагільным свеце.

Першыя рацыянальныя веды на самым элементарным узроўні (галоўным чынам “чытанне” і “пісьмо”) пачалі паступова дадавацца ў змест сярэднявечных школ наможа пазней з нагоды неабходнасці навучыць вернікаў чытаць царкоўную літаратуру (малітвы, агіяграфічныя творы, біблейскія тэксты ды інш.). Царква пачаткова не ставіла задачу распаўсюджвання жыццёва неабходных, навукова-рацыянальных ведаў. Яна свядома выходзіла “вернікаў”.

Тэксты самых ранніх тэарэтыкаў хрысціянства (“айцоў царквы” IV–V стст.), якія атрымалі сваю адукацыю яшчэ ў перыяд дзеяння антычнай школы, а таксама з уласнага жыццёвага вопыту разумелі важнасць і неабходнасць асобных навук, выпрацаваных чалавецтвам у папярэдні перыяд, сведчаць пра іх прыхільнасць да захавання навуковых ведаў у праграме школьнага навучання. У сваіх працах яны падкрэслівалі неабходнасць матэматыкі, логікі, астраноміі, гісторыі ды іншых навук для падрастаючага пакалення. Але з’яўляючыся хрысціянскімі ідэолагамі, па сутнасці, ставілі на першае месца хрысціянска-дактрынальнае выхаванне моладзі, а навукова-рацыянальнае навучанне – на другое і, канешне, з пэўнымі агаворкамі ды абмежаваннямі [21, кн. 2., п. 58].

Што тычыцца новых (больш позніх) пакаленняў еўрапейскага царкоўнага кіраўніцтва, выхаванага ўжо на царкоўна-дактрынальных прынцыпах, то яно ўсё менш разумела важнасць навуковых падыходаў у выхаваўча-адукацыйным працэсе, зводзячы апошні найперш да вывучэння біблейскіх пастулатаў і выхавання вернікаў. Так, з цягам часу ў сярэднявечных навучальных установах быў дасягнуты поўны рэлігійна-выхаваўчы прырытэт, а навукова-рацыянальны змест амаль цалкам знішчаны. Нездарма адзін з тэарэтыкаў марксізму, вядомы мысліцель Ф. Энгельс, адносна Сярэднявечча пісаў, што ў гэты перыяд: “...Манаполія на інтэлектуальную адукацыю дасталася папам, і сама адукацыя прыняла, тым самым, пераважна багаслоўскі характар...” [22, с. 360].

Прыблізна з гэтага часу (і пад уплывам названых працэсаў) у сярэднявечнай гісторыі наступае вядомы перыяд т. зв. “цёмных вякоў” (тэрмін уведзены італьянскім паэтам, адным з пачынальнікаў культуры Адраджэння Франчэска Петрарка, гады жыцця 1304–1374), якія сучасная гістарыяграфія характарызуе як перыяд рэгрэсу, заняпаду культуры, навукі і мастацтва ў параўнанні з антычнасцю. Ён быў абумоўлены менавіта ліквідацыяй навукова-рацыянальнага зместу адукацыі і выхавання пры падрыхтоўцы моладзі, з пераходам да сярэднявечнай школы, а таксама засілле клерыкалізму ў жыцці тагачаснага грамадства.

Паварот да навучання чытанню (у рэдкіх выпадках – пісьмовай грамаце) у праграме сярэднявечнай школы быў абумоўлены неабходнасцю знаёмства вернікаў з малітоўна-царкоўнымі тэкстамі. Штодзённая дзейнасць царкоўных устаноў (пасля поўнай хрысціянізацыі тэрыторыі Еўропы) патрабавала арганізацыі службы, дзе зачытваліся тэксты малітваў (былі запатрабаваны веды з агіяграфічнай літаратуры, царкоўнай гісторыі, біблейскіх твораў), што патрабавала значнай колькасці людзей, якія б умелі чытаць царкоўныя тэксты. З гэтага часу катэхізічныя школы пачалі навучаць чытанню, а дзе-нідзе і пісьму. Пры гэтым пра навучанне матэматычным ведам гаворкі першапачаткова не вялося.

Адрозненне з пункту гледжання “формы” арганізацыі выхаваўча-адукацыйнага працэсу дзвюх азначаных эпох таксама было важным, не заўважаць якое нельга. *Школа антычнасці* мела дзяржаўны характар. Імператарская ўлада перыядычна выдавала тыя ці іншыя законы (указы), якія прыўносілі змены ў арганізацыю выхаваўча-адукацыйнай работы. Настаўнікам антычнай школы (прынамсі, у гады стабільнага існавання Рымскай імперыі) выплочвалася заробатная плата з дзяржаўнага бюджэту. Дзяржава кантралявала змест выхаваўча-адукацыйнага працэсу, кадравую палітыку, заробатную плату і грамадскі статус асоб выкладчыцкай прафесіі.

Вядома, напрыклад, што імператар Дыяклетыян (284–305 гг. н. э.) пастанавіў вызначыць абавязковыя камплекты настаўнікаў для кожнага тыпу школ; разлічыць іх неабходную колькасць у залежнасці ад памераў населенага пункту; пазначыць кола іх абавязкаў, суму ганарару за працу; увесці абавязковае выкладанне матэматыкі ў граматычных школах [23, р. 29].

Імператар Канстанцін (306–337 гг. н. э.) у 321, 326 і 333 гг. тройчы звяртаўся да праблем адукацыі і выхавання. Так, было пацверджана вызваленне выкладчыкаў ад падаткаў, нададзена ім права недатыкальнасці асобы, гарантаванае дзяржавай, што практычна ўзнімала іх грамадскі статус (да ўзроўню сенатараў). Былі ўдасканалены іншыя сферы выхаваўча-адукацыйнай дзейнасці. Дзяржаўнае рэгуляванне настаўніцкай працы працягвалася пры імператары Флавіі Грацыяне (375–383), Феадосіі II (408–450) ва Усходняй Рымскай імперыі і Валентыніяне III (425–455) у Заходняй Рымскай імперыі, іншых кіраўніках вярхоўнай палітычнай улады. Такое становішча захоўвалася да самых апошніх дзён існавання Рымскай імперыі [24, с. 15–23].

Што тычыцца выхаваўча-адукацыйнага працэсу эпохі *Сярэднявечча*, то ён знаходзіўся ў “зона адказнасці” царкоўна-хрысціянскага чыноўніцтва. А сама сярэднявечная выхаваўчая традыцыя (прынамсі, асноўная яе частка, акрамя аскетычнага выхавання манахаў) была прадстаўлена царкоўна-катэхізічнымі школамі. Фінансаванне іх дзейнасці было мінімальнае, яно не аддзялялася цалкам ад царкоўнай гаспадаркі і часцей ажыццяўлялася за кошт царкоўных даходаў з прыходскай акругі. Выкладчыкамі падобных школ былі царкоўныя служачыя (альбо служыцелі) самага нізкага звяна – часцей дыяканы¹ альбо нават дзячкі², якія самі мелі даволі нізкую (часцей

¹ Дыякан – гэта служачы невысокага рангу царкоўнай іерархіі. Дыякан меў самы нізкі статус святарства пасля епіскапа (кіраўніка царкоўнай акругі) і прыходскага святара (гіст. “*прэсвітар*”, народн. “*бацюшка*”, “*пон*”), які дапамагаў епіскапу і святару падчас царкоўнай службы. Ён мог выконваць любыя абавязкі ў час богаслужэння, за выключэннем самастойнага вядзення літургіі і здзяйснення сакрамэнтаў (рус. “*таінств*”). На такія дзеянні яго ўзровень святарства не меў дазволу. У кола абавязкаў дыяканаў, як правіла, уваходзілі гаспадарчыя справы царквы. Яны сачылі за парадкам падчас богаслужэнняў, адказвалі за самазабеспячэнне храма і царкоўнай абшчыны, выконвалі ролю царкоўнага казначэя, распараджаліся (пры ўзгадненні з царкоўным начальствам) храмавай маёмасцю, раздавалі бяздомным міласціну, падахвочвалі членаў абшчыны да шчодрасці і богаўгодных спраў, перадавалі пастве (вернікам, членам царкоўнай абшчыны) распараджэнні епіскапа і прыводзілі ў выкананне яго загады, займаліся рознымі іншымі справамі.

Літургія – гэта галоўная (штотыднёвая) хрысціянская служба (набажэнства, малебен), падчас якой адбываецца сакрамэнт Эўхарыстыі (інакш – таінства Святога Прычасця). Вернікі, якія прэтэндавалі на прычасце, павінны былі прайсці этап шчырага гавення – падрыхтоўкі да прычасця, што ўключаў у сябе як мінімум тыднёвы пост, споведзь свяшчэнніку (“таінства пакаяння”) і штодзённыя малітвы на працягу тыдня ў строгай адпаведнасці з малітвам. Сама працэдура прычасця – гэта “каштаванне” Плоці і Крыві Хрыстовых, якое робіцца ў адпаведнасці з воляй Ісуса Хрыста, выкладзенай у царкоўнай літаратуры. Вернікам у якасці Цела і Крыві Хрыстовай даюць пакаштаваць хлеб і віно, праз якія яны далучаюцца (прыядноўваюцца, прычасчаюцца) да справы Госпада па вызваленні чалавецтва ад грахоў. Гэта робіцца ў адпаведнасці са словамі Ісуса Хрыста, якія перададзены ў Святым Евангеллі: “И когда они ели, Иисус взял хлеб и, благословив, преломил и, раздавая ученикам, сказал: примите, ядите: сие есть Тело Мое. И, взяв чашу и благодарив, подал им и сказал: пейте из нее все, ибо сие есть Кровь Моя Нового Завета, за многих изливаемая во оставление грехов” [25]. Перад пачаткам літургіі, як правіла, праводзіцца працэдура памінання: прыхаджане пішуць запіскі з імёнамі жывых (рус. “*о здравии*”) і тых людзей, што ўжо пайшлі ў іншы свет (рус. “*об упокоении*”), з мэтай, каб святар ажыццявіў малітоўнае прашэнне перад Госпадам за дадзенага канкрэтнага чалавека. Калі запіска верніка была пададзена з мэтай “Саракуста”, то імя гэтага чалавека паміналася ў малітвах гэтай царквы на працягу 40 дзён.

² Дзячок (дзях) – самы нізкі па статусу служыцель культуры ў праваслаўнай царкве, царкоўнаслужыцель, які не мае ніякай ступені святарства. Інакш яго называлі псаломшчык альбо чытальнік (“чтец”). У яго абавязкі ўваходзіла прыслужванне свяшчэнніку падчас богаслужэння, чытанне Свяшчэннага Пісання падчас царкоўнай службы і спеы на клірасе разам з іншымі пеўчымі – спецыяльнымі людзьмі, што ажыццяўлялі спеўнае суправаджэнне малітоўнага працэсу для больш важнага псіхалагічнага ўздзеяння на вернікаў. Акрамя таго, дзякі вялі царкоўнае справаводства, выконвалі іншыя справы [26].

Клірас – спецыяльнае месца для размяшчэння пеўчых падчас богаслужэння. Знаходзіцца перад алтаром, справа альбо злева ад Царскіх Варот храма.

катэхізічную) адукаванасць, не валодалі педагагічным майстэрствам і разглядалі выкладанне ў катэхізічнай школе ў якасці дадатковага занятку адносна сваіх асноўных абавязкаў.

Высновы. Такім чынам, “адукаванасць” як своеасаблівая “карціна свету” пэўнага чалавека з яго ўласным разуменнем і ўспрыманням навакольнага асяроддзя адрознівалася на розных стадыях еўрапейскай гісторыі. Кожная эпоха ў гісторыі чалавецтва мела свой узровень адукаванасці. Яна, з аднаго боку, вызначалася ўзроўнем развіцця матэрыяльнай і духоўнай сфер жыцця грамадства, а з другога – формай і зместам існуючага на той час выхаваўча-адукацыйнага працэсу.

Параўнанне дзвюх эпох (антычнасці і Сярэднявечча), зыходзячы са спецыфікі адукаванасці, сведчыць пра карэнную трансфармацыю зместу выхавання і адукацыі. Дзейнасць школы эпохі антычнасці мела навукова-рацыянальны характар. Дзеці атрымлівалі рэальныя (рацыянальныя) веды, запатрабаваныя для іх уласнага дарослага жыцця. Навучанне мела “адукацыйны” характар, дзе “навуковыя” элементы прэваліравалі над “выхаваўча-ідэалагічнымі”. Навучанне адрознівалася прафесійнай накіраванасцю і было разлічана на падрыхтоўку дзяржаўных служачых Рымскай імперыі.

У Сярэднявеччы выхаваўча-адукацыйны працэс быў пераўтвораны. Рацыянальны (“навуковы”) змест быў адкінуты, яго месца заняло выхаванне грамадзян (спачатку дарослых, а пасля і падлеткаў) на аснове ідэалагічных пастулатаў хрысціянскай дактрыны. Школы арганізаваліся ў выглядзе “катэхізічных”, школ “абвешчаных” – людзей, якія абвясцілі аб сваім жаданні стаць хрысціянскімі вернікамі. У аснове адукацыі і выхавання знаходзіўся хрысціянскі “катэхізіс” (кароткі пераказ рэлігійна-ідэалагічных пастулатаў хрысціянства, выкладзены ў форме пытанняў і адказаў). “Адукацыйна-выхаваўчы” працэс на гэтым этапе ператварыўся ў “выхаваўча-адукацыйны”, дзе адбывалася выхаванне “вернікаў” – людзей, якія не высвятляюць “навуковасць” ведаў, а успрымаюць іх “на веру” і вераць у адзінага Бога Ісуса Хрыста і Святую Тройцу.

Важнымі таксама былі змены з пункту гледжання “формы” арганізацыі выхаваўча-адукацыйнага працэсу. Школа антычнасці мела дзяржаўны характар і напрамую кантралявалася імператарскай уладай. Настаўнікам выплочвалася заробная плата з дзяржаўнага бюджэту, кантраляваліся змест выхаваўча-адукацыйнага працэсу, кадравая палітыка, памер зарплаты ды інш. Вызначаліся настаўнікі (па навучальных прадметах) для кожнага тыпу школ; разлічвалася іх колькасць у залежнасці ад памераў населенага пункта, абмяркоўвалася кола іх абавязкаў, сума ганарару за працу. Была прынята пастанова аб абавязковым выкладанні матэматыкі ў граматычных школах.

Што тычыцца школы эпохі Сярэднявечча, то яна знаходзілася ў “зоне адказнасці” царкоўна-хрысціянскага чыноўніцтва. Фінансаванне дзейнасці такіх школ было мінімальным, яно не аддзялялася асобна ад царкоўнай гаспадаркі і часцей ажыццяўлялася за кошт царкоўных даходаў з прыходскай акругі. Выкладчыкамі падобных школ былі царкоўныя служачыя (альбо служыцелі) самага нізкага звыяна – часцей дыяканы ці нават дзячкі, якія самі мелі даволі нізкую (часцей катэхізічную) адукаванасць, не валодалі педагагічным майстэрствам і разглядалі выкладанне ў катэхізічнай школе як дадатковы занятак адносна сваіх асноўных абавязкаў.

Усё вышэйадзначанае сведчыць пра тое, што ў школах эпохі Сярэднявечча справа перадачы рацыянальных ведаў была паступова зведзена да мінімуму. Замест ведаў існавалі царкоўнахрысціянскія пастулаты, выходзячыя вернікаў – людзей, для якіх самай галоўнай задачай была вера ў адзінага Бога Ісуса Хрыста і Святую Тройцу. Іх падрыхтоўка вялася з мэтай пашырэння кола царкоўных служачых самага нізкага звыяна, а таксама для пераадолення супраціўлення аджыўшай свой век ідэалогіі язычніцтва.

Інакш кажучы, “адукаванасць” чалавека ў перыяд антычнасці і Сярэднявечча адрознівалася як з пункту гледжання “зместавай насычанасці”, так і зыходзячы з “формы арганізацыі” выхаваўча-адукацыйнага працэсу і, канешне, з пункту гледжання “мэтавага прызначэння”. У першым выпадку гэта была перадача рацыянальных ведаў для ўдзелу моладзі ў грамадска-палітычным і эканамічным жыцці краіны і задавальнення кар’ерных амбіцый свабоднага чалавека, а ў другім – выхаванне вернікаў, галоўнай якасцю якіх было ўстойлівае “пачуццё веры” ў пастулаты хрысціянскай дактрыны (без высвятлення іх сапраўднасці і доказнасці сцвярджэнняў).

Прычына названых карэнных змен у гісторыі эвалюцыі выхаваўча-адукацыйнага працэсу – трансфармацыя сацыяльна-эканамічных і палітычных прыярытэтаў. У перыяд існавання Рымскай імперыі адукаваным лічыўся той чалавек, які меў здольнасці для замяшчэння (па меры неабходнасці) пасады у кіруючым апаратае рабаўладальніцкай дзяржавы.

Адукаванасць сярэднявечнага чалавека была звязана з яго ідэалагічным статусам, верай у хрысціянскія каштоўнасці. Сярод іх адным з асноўных быў пастулат пра “першародны грэх” чалавецтва і “грахоўнасць” любога чалавека ад самага нараджэння перад Богам, якую патрэбна было пераадолець (альбо зменшыць) “праведным” жыццём згодна з хрысціянскімі ідэаламі. Крытэрыямі апошніх з’яўляліся “лагоднасць” (рус. *кротость*), “пакорнасць” (рус. *смирение*), “цярдпенне” (рус. *терпение*) і “міласэрнасць” (рус. *милосердие*).

Антаганістычнае феадальнае грамадства, асабліва ва ўмовах пачатковага этапу, для якога характэрна барацьба за зямельныя ўгоддзі як галоўны сродак сельскагаспадарчай вытворчасці, сфарміравала з дапамогай царквы сацыяльны заказ на пакорлівасць сялянства. Менавіта царкоўна-хрысціянскія ідэалы (“грахоўнасці” і “пакорлівасці”) найлепш служылі галоўнай задачы нованароджанага феадальнага грамадскага ўкладу.

Аналізуючы тагачасныя гістарычныя працэсы, важна памятаць, што чалавецтва ў перыяд дзеяння антаганістычных сацыяльна-эканамічных фармацый было падзелена на пануючыя і прыгнечаныя класы. У рабаўладальніцкіх Грэцыі і Рыме – на рабаўладальнікаў і рабоў, у феадальных дзяржавах сярэднявечнай Еўропы – на феодалаў і залежных ад іх сялян. Калі разглядаць гісторыю грамадства з пункту гледжання такога “агульнакультурніцкага” падыходу, то трэба мець на ўвазе, што ўсё вышэйадзначанае датычыцца, галоўным чынам, прадстаўнікоў пануючых класаў.

Інакш кажучы, існавала культура пануючых пластоў грамадства (царкоўна-арыстакратычная) і культура народных мас (як “самабытная стыхія”, так і не ўтаймаваная царквой) [5]. А таму паняцце “адукаванасці” ў кожнай з версій мела сваё напаўненне (прыярытэты, каштоўнасці і, канешне, свой узровень). У грэка-рымскі перыяд антычнай гісторыі Еўропы тэрмін “адукаванасць” можа быць прыменены толькі да свабодных пластоў насельніцтва, за выключэннем рабоў, якія былі поўнасьцю пазбаўлены доступу да любых праяў культуры і адукацыі. У перыяд Сярэднявечча пра адукаванасць можна гаварыць у дачыненні да трох сацыяльных катэгорый: феадальна-арыстакратычнай часткі грамадства, гараджан і шырокіх колаў вясковага сялянскага насельніцтва. Кожная з іх мела свае ўласныя значныя жыццёвыя каштоўнасці, а таксама эканамічныя, палітычныя і культурныя прыярытэты і, безумоўна, свой узровень, форму і зместавую насычанасць адукаванасці.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Биери, П. Что значит быть образованным человеком?: речь на открытии Педагогического колледжа в Берне / П. Биери // *Отечеств. зап.* – 2008. – № 1 (40). – С. 8–14.
2. Новиков, А. М. Понятие «образованность» в постиндустриальном обществе [Электронный ресурс] / А. М. Новиков. – Режим доступа: <http://www.anovikov.ru/artikle/obrazov.htm>. – Дата доступа: 03.05.2023.
3. Образованный человек: принципы и критерии Николая Рубакина [Электронный ресурс] // *Элитариум: центр дополнительного образования.* – Режим доступа: <https://www.elitarium.ru/obrazovanie-chelovek-znaniya-ponimanie-krugozor-izuchenie-nauka-specialist-obuchenie/>. – Дата доступа: 10.06.2023.
4. Овчаренко, О. Образованный человек [Электронный ресурс] / О. Овчаренко. – Режим доступа: <https://mel.fm/blog/olga-ovcharenko/43120-obrazovanny-chelovek>. – Дата доступа: 03.06.2023.
5. Гуревич, А. Я. Проблемы средневековой народной культуры / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1981. – 359 с.
6. Винничук, Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Л. Винничук. – М. : Высш. шк., 1988. – 495 с.
7. Рабинович, В. Л. Ученый человек в средневековой культуре / В. Л. Рабинович // *Наука и культура : [сб. ст.] / АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники ; отв. ред. В. Ж. Келле.* – М., 1984. – С. 199–234.
8. Иноземцев, В. Не очень тёмные времена : (о «новом Средневековье») [Электронный ресурс] / В. Иноземцев // *Газета.RU.* – Режим доступа: https://www.gazeta.ru/column/vladislav_inozemcev/13411958.shtml. – Дата доступа: 09.06.2023.
9. Оман, Ч. Темные века европейской истории. От падения Рима до эпохи Ренессанса / Ч. Оман ; пер. Л. А. Иго-ревский. – М. : Центрполиграф, 2020. – 447 с.
10. Струков, Б. Г. Университеты Германии как центры образования и культуры в средние века / Б. Г. Струков. – М. : Наука, 1980. – 212 с.

11. Ревякина, Н. В. Проблемы человека в итальянском гуманизме во второй половине XIV – первой половине XV в. / Н. В. Ревякина – М. : Наука, 1977. – 272 с.
12. Жураковский, Г. Е. Очерки по истории античной педагогики / Г. Е. Жураковский. – [2-е изд.]. – М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1963. – 510 с.
13. Гранстрем, Е. Э. Наука и образование / Е. Э. Гранстрем // История Византии : в 3 т. / [АН СССР, Ин-т истории]. – М., 1967. – Т. 2. – С. 82–87.
14. Школа и педагогическая мысль Средних веков, Возрождения и начала Нового времени: исследования и материалы : сб. науч. тр. / Акад. пед. наук, Науч.-исслед. ин-т теории и истории педагогики ; под ред. К. И. Салимовой, В. Г. Безрогова. – М. : Акад. пед. наук СССР, 1991. – 285 с.
15. История Европы / Ж. Альдебер [и др.] ; пер. с фр. М. П. Дешевицына ; науч. ред. В. С. Кошелев. – Минск : Выш. шк. ; М. : Просвещение, 1996. – 384 с.
16. Маркс, К. Сочинения : [в 39 т.] / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1960. – Т. 16. – 840 с.
17. Ленин, В. И. Полное собрание сочинений : [в 55 т.] / В. И. Ленин. – 5-е изд. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1969. – Т. 31. – 672 с.
18. Хенри, К. Н. Что такое западное классическое образование? [Электронный ресурс] / К. Н. Хенри, Н. Карпова // *Invictus Classical Press*. – Режим доступа: <http://invictusclassicalpress.world/klassicheskoye-obrazovanie>. – Дата доступа: 23.06.2023.
19. Уколова, В. И. Античное наследие и культура раннего средневековья (конец V – начало VII века) / В. И. Уколова ; отв. ред. Л. С. Чиколини. – М. : Наука, 1989. – 319 с.
20. Примечания / сост. М. Е. Сергиенко // *Исповедь / Августин Аврелий* ; пер. М. Е. Сергиенко ; отв. ред. Н. Н. Казанский. – СПб., 2013. – С. 303–366.
21. Августин Аврелий (еп. Иппонийский). Христианская наука, или Основания священной герменевтики и церковного красноречия : [сборник] / Блаженный Августин, еп. Иппонийский. – СПб. : ВІВЛІОПОЛІС, 2006. – 508 с.
22. Маркс, К. Сочинения : [в 39 т.] / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1956. – Т. 7. – 669 с.
23. Marrou, H. Histoire de l'éducation dans l'antiquité / H. Marrou. – Paris : Éd. du Seuil, 1948. – 596 p.
24. Пилецкий, В. А. К вопросу о становлении средневекового воспитательно-образовательного процесса / В. А. Пилецкий // *Гуманитар.-экан. весн.* – 2017. – № 3–4. – С. 15–23.
25. Евангелие от Матфея. Глава 26 [Электронный ресурс] // *Русская православная церковь : офиц. сайт Моск. патриархата*. – Режим доступа: <http://www.patriarchia.ru/bible/mf/26/>. – Дата доступа: 02.06.2023.
26. Дьячок [Электронный ресурс] // *Словари и энциклопедии на Академике*. – Режим доступа: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz/8426>. – Дата доступа: 03.06.2023.

References

1. Bieri P. What does it mean to be an educated person? Speech at the opening of the Pedagogical College in Bern. *Otechestvennye zapiski* [Domestic notes], 2008, no. 1 (40), pp. 8–14 (in Russian).
2. Novikov A. M. *The concept of "education" in post-industrial society*. Available at: <http://www.anovikov.ru/artikle/obrazov.htm> (accessed 05.03.2023) (in Russian).
3. An educated person: principles and criteria of Nikolai Rubakin. *Elitarium*. Available at: <https://www.elitarium.ru/obrazovanie-chelovek-znaniya-ponimanie-krugozor-izuchenie-nauka-specialist-obuchenie/> (accessed 06.10.2023) (in Russian).
4. Ovcharenko O. *An educated person*. Available at: <https://mel.fm/blog/olga-ovcharenko/43120-obrazovannyi-chelovek> (accessed 06.03.2023) (in Russian).
5. Gurevich A. Ya. *Problems of medieval folk culture*. Moscow, Iskustvo Publ., 1981. 359 p. (in Russian).
6. Vinnichuk L. *People, customs and customs of Ancient Greece and Rome*. Moscow, Vyschaya schkola Publ., 1988. 495 p. (in Russian).
7. Rabinovich V. L. A learned man in medieval culture. *Nauka i kul'tura: sbornik statei* [Science and culture: collection of articles]. Moscow, 1984, pp. 199–234 (in Russian).
8. Inozemtsev V. Not very dark times (about the "new Middle Ages"). *Newspaper.RU*. Available at: https://www.gazeta.ru/column/vladislav_inozemtcev/13411958.shtml (accessed 06.09.2023) (in Russian).
9. Oman Ch. *The dark ages, 476–918*. London, Rivingtons, 1908. 532 p.
10. Strukov B. G. *Universities of Germany as centers of education and culture in the Middle Ages*. Moscow, Nauka Publ., 1980. 212 p. (in Russian).
11. Revyakina N. V. *Problems of man in Italian humanism in the second half of the XIV – first half of the XV centuries*. Moscow, Nauka Publ., 1977. 272 p. (in Russian).
12. Zhurakovskii G. E. *Essays on the history of ancient pedagogy*. 2nd ed. Moscow, Publishing house of the Academy of Pedagogical Sciences of the RSFSR, 1963. 510 p. (in Russian).
13. Granstrem E. Eh. Science and education. *History of Byzantium. Vol. 2*. Moscow, 1967, pp. 82–87 (in Russian).
14. Salimova K. I., Bezrogov V. G. (eds.). *School and pedagogical thought of the Middle Ages, the Renaissance and the beginning of modern times: collection scientific works*. Moscow, Academy of Pedagogical Sciences of the USSR, 1991. 285 p. (in Russian).
15. Aldebert J., Bender J., Grusa J., Delouche F. *Histoire de l'Europe*. Paris, Hachette, 1992. 383 p. (in French).

16. Marx K., Engels F. *Works. Vol. 16*. Moscow, State publishing house of political literature, 1960. 840 p. (in Russian).
17. Lenin V. I. *Full composition of writings. Vol. 31*. Moscow, State publishing house of political literature, 1969. 672 p. (in Russian).
18. Henry K. N., Karpova N. What is Western classical education? *Invictus Classical Press*. Available at: <http://invictusclassicalpress.world/klassicheskoye-obrazovanie> (accessed 06.23.2023) (in Russian).
19. Ukolova V. I. *Ancient heritage and culture of the early Middle Ages (end of the 5th – beginning of the 7th century)*. Moscow, Nauka Publ., 1989. 319 p. (in Russian).
20. Sergienko M. E. (comp.). Notes. *Confessiones Augustinus Aurelius*. St. Petersburg, 2013, pp. 303–366 (in Russian).
21. Blessed Augustinus Aurelius. *Christian Science or Foundations of Hermeneutics and Church Eloquence*. St. Petersburg, ВІВΛΙΟΠΟΛΙΣ Publ., 2006. 508 p. (in Russian).
22. Marx K., Engels F. *Works. Vol. 7*. Moscow, State publishing house of political literature, 1956. 669 p. (in Russian).
23. Marrou H. *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*. Paris, Éditions du Seuil, 1948. 596 p. (in French).
24. Piletskii V. A. On the issue of the formation of the medieval educational process. *Gumanitarna-ehkanamichny vesnik* [Humanitarian-Economic Bulletin], 2017, no. 3–4, pp. 15–23 (in Russian).
25. Gospel of Matthew. Chapter 26. *Russian Orthodox Church: official website of the Moscow Patriarchate*. Available at: <http://www.patriarchia.ru/bible/mf/26/> (accessed 06.02.2023) (in Russian).
26. Sexton. *Academic Dictionaries and Encyclopedias*. Available at: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/brokgauz/8426> (accessed 06.03.2023) (in Russian).

Информация об авторе

Пилецкий Виктор Александрович – доктор исторических наук, главный научный сотрудник отдела истории науки и архивного дела. Институт истории, Национальная академия наук Беларуси (ул. Академическая, 1, 220072, Минск, Республика Беларусь). E-mail: ekonhistbel@mail.ru

Information about the author

Victor A. Piletsky – D. Sc. (Hist.), Chief Researcher of the Department of History of Science and Archival Affairs. Institute of History of the National Academy of Sciences of Belarus (1 Akademicheskaya Str., Minsk 220072, Belarus). E-mail: ekonhistbel@mail.ru